

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 14(2020)

ISSN 2084-5456

DOI 10.24917/20845456.14.12

Anna Barnat

Kultura łemkowska w skrócie – dla nauczycieli geografii

Streszczenie

Niniejsze opracowanie zawiera najważniejsze informacje o mniejszości łemkowskiej, zarówno o opisywanej grupie, jak i o historycznym regionie, w którym żyją. Tekst ma posłużyć głównie zainteresowanym nauczycielom geografii, by mogli poszerzać i uzupełniać własną wiedzę. Autorka¹ ma również nadzieję, że opracowanie zainspiruje pedagogów do podejmowania tematu Łemków w dyskusjach podczas prowadzonych lekcji oraz wybierania destynacji ćwiczeń terenowych z zakresu geografii społecznej. Artykuł odpowiada na pytania: Kim są Łemkowie? Gdzie współcześnie mieszkają w Polsce i na świecie? Czym charakteryzuje się ich kultura? Jaką wyznają religię? Jakim językiem mówią? oraz Którzy Łemkowie są powszechnie znani w kulturze oraz w nauce polskiej i światowej?

Lemkos culture in the nutshell – for geography teachers

Abstract

This elaboration cites in the most accurate way the most important information about Lemkos minority. The author, who is both a practicing geography teacher and a Lemkos, wants to easily provide the most important facts, both about the described group and the historical region in which they live. The elaboration is to be used mainly by interested geography teachers, so that they can expand and supplement their own knowledge. The author also hopes that the study will inspire teachers to take up the topic of Lemkos in discussions during the lessons and selecting destinations for field exercises in the field of social geography. The article answers the questions: Who are the Lemkos? Where do they live today in Poland and in the world? What characterizes their culture? What religion do they profess? What language do they speak? and Which Lemkos are widely known in Polish and world culture and science?

Słowa kluczowe: Łemkowie; Łemkowszczyzna; kultura łemkowska

Keywords: Lemkos; Lemkos region; Lemkos culture

Otrzymano: 20.02.2020

Received: 20.02.2020

Zaakceptowano: 12.06.2020

Accepted: 12.06.2020

1 Autorka jest zarówno praktykującą nauczycielką geografii jak i łemkinią.

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Barnat, A. (2020). Kultura łemkowska w skrócie – dla nauczycieli geografii. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 14, 177–191, doi: 10.24917/20845456.14.12

Wprowadzenie

Niejednokrotnie podczas lekcji geografii nauczyciele odwołują się do kwestii dotyczących mniejszości narodowych, etnicznych bądź religijnych w Polsce lub na świecie. Temat ten, choć nie zajmuje wielu miejsca w podstawie programowej, jest ważny i nie traci na aktualności. Czasu na lekcjach jest niewiele, by w możliwie szybki, ale i ciekawy sposób opowiedzieć o ludziach, którzy razem z większością społeczeństwa tworzą mozaikę kulturową danego kraju. Jak podaje Główny Urząd Statystyczny mniejszości narodowe i etniczne Polski to zaledwie 3,81% ludności Polski (2015). Nie mniej jednak coraz łatwiej na ulicach (zwłaszcza dużych miast) usłyszeć obcy język. Im większa liczbowo mniejszość, tym lepiej jest znana. Częściej o niej mowa, chociażby w mediach, o jej kulturze, historii, istnieje możliwość bezpośredniego kontaktu z jej przedstawicielami na festiwalach niejednokrotnie organizowanych w dużych ośrodkach miejskich lub relacjonowanych przez znane stacje telewizyjne (mowa tu o Żydach czy Romach). Jednak, gdy zbiorowość jest niewielka, a dodatkowo jeszcze rozsiana po Polsce wiedza o niej jest z reguły powierzchowna i niedokładna. Dlatego też niniejsze opracowanie stanowi próbę przybliżenia w kilku punktach kultury mniejszości łemkowskiej, o której zapewne wszyscy słyszeli, lecz pewnie nie każdy mógł ją osobiście poznać. Ponadto, nawet osoby, które mieszkają w południowej Małopolsce lub w zachodnich województwach Polski i spotkały kiedyś Łemka, najczęściej nie posiadają konkretnej i praktycznej wiedzy o tym sąsiedzie.

Autorka, wracając myślami do przeszłości, stwierdziła że niejednokrotnie spotykała na swojej drodze ludzi, którzy pomimo tego, iż mieszkali kilka kilometrów od jej domu, w miejscowości zamieszkiwanej w jednej trzeciej przez reprezentantów mniejszości łemkowskiej, nie mieli pojęcia kim są lub mieli błędne informacje na temat Łemków. Dlatego poniższy artykuł ma odpowiedzieć na pytania: Kim są Łemkowie? Gdzie współcześnie mieszkają w Polsce i na świecie? Czym charakteryzuje się ich kultura? Jaką wyznają religię? Jakim językiem mówią? oraz Którzy Łemkowie są powszechnie znani w kulturze i nauce polskiej i światowej?

Na powyższe pytania znaleziono odpowiedzi dzięki takim metodom i technikom badawczym jak: kwerenda materiałów kartograficznych i piśmiennictwa, metoda sondażu diagnostycznego – ankieta i wywiad oraz obserwacja bezpośrednia i pośrednia.

Powyższe metody badawcze były głównie stosowane podczas badań terenowych prowadzonych od 2017 do 2019 r. Autorka, będąc w stałym kontakcie z omawianą grupą, zdobywała informacje na temat zbiorowości oraz jej najważniejszych cech. Badania ilościowe uzupełniały badania jakościowe, najczęściej w kontekście zrozumienia różnic czy uporządkowania danych, co ułatwiało ich prezentację.

Kim są łemkowie?

Łemkowie uznawani są w Polsce za grupę etniczną, czyli taką, którą charakteryzuje określona liczba cech: „nazwa, język lub zdecydowanie odmienna gwara, wspólne pochodzenie z określonego terytorium lub od wspólnego przodka, świadomość historii i kultury, system wartości i symbolika grupowa, religia, poczucie więzi łączącej jej członków przy jednoczesnym dystansie do innych grup” (Encyklopedia PWN, 1997). Nie będą oni posiadać jednak własnego państwa, co odróżniać ich będzie od mniejszości narodowych.

W literaturze naukowej odszukać można kilka terminów, które jednoznacznie odnoszą się do łemków (Konečný, 2015; Michna, 2004). Są nimi najczęściej: łemko, Rusin, Rusnak. Owe nazewnictwo zmieniało się z upływem lat i było odmienne dla opisywanej zbiorowości nie tylko w Polsce, lecz również w innych częściach Europy. Badania literatury dowiodły, że problem terminologiczny ma podłoże związane z historią. Zdecydowanie najwcześniej pojawia się nazwa Rusin, która ma przede wszystkim charakter określający przynależność religijną zbiorowości (Michna, 2004) – grekokatolicką lub prawosławną. Z upływem lat została ona w Polsce zastąpiona dziś znanym terminem „łemko”, na co wpływ głównie mieli sąsiedzi łemków – Polacy. łemkowie bardzo często w swoim języku używają słowa „lem”, „łem”, co oznacza „tylko”, co z pewnością zainspirowało do stworzenia nowego określenia społeczności. Co ciekawe, pierwotna nazwa Rusin przetrwała np. na Słowacji, choć obok niej pojawiła się podobna, ale brzmiąca nieco odmiennie nazwa Rusnak.

W literaturze opisującej region historyczny zamieszkiwany przez omawianą grupę słowo „łemko” pojawiło się po raz pierwszy w 1820 r. Użyte zostało przez słowackiego etnografa J. Čaploviča, by określić społeczność zamieszkującą teren na północ od Ziemi Preszowkiej (Konečný, 2015). Na terenie naszego kraju słowem tym po raz pierwszy opisywali Rusinów: Lewicki (1834), Wagilewicz (1841), Toroński (1860) oraz Pol (1851). Jednak, należy wyraźnie podkreślić, że termin ten rozpowszechnił się dopiero w XX wieku i zachował się po dziś dzień. Dla kontrastu na Słowacji najczęściej używanym określeniem jest Rusin, ale też często – Rusnak, zwłaszcza wśród ludności zamieszkującej wieś (Michna, 2004; Konečný, 2015).

Naukowcy od lat dyskutują: Skąd pochodzą łemkowie? Którędy przybyli na ziemię Polski? Z jakiego narodu się wywodzą? Jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie w środowisku badaczy odnaleźć nie można. Jednak dowiedziono, że pierwsze stałe osadnictwo, które dziś występuje na terenie historycznie zamieszkanym przez badaną grupę, wystąpiło na przełomie XIII i XIV w., w pierwszej kolejności na obszarze słowackiej łemkowszczyzny (Sopoliga, 1995), a u schyłku XIV w. lokowano wieś na prawie niemieckim, polskim, ruskim oraz wołoskim w Polsce. Osady powstałe wtedy w dziewiczej puszczy karpackiej były tworzone poprzez karczowanie lasów wzdłuż dolin rzecznych. Przybyli koloniści najczęściej prowadzili gospodarkę pastersko-hodowlaną. W okresie XIV–XVI w. zasiedlili przede wszystkim Beskid Niski, a następnie ich osadnictwo objęło częściowo Beskid Sądecki i Bieszczady oraz Ziemię Preszowską na Słowacji. Opisywana fala osadnicza była mieszanką ludności wołosko-bałkańskiej, południowosłowiańskiej oraz ruskiej. Z tego osadnictwa wyłonili się współcześni łemkowie (Pawłowski, 1965; Czajkowski, 1995; Parczewski, 1995; Przyboś, 1995; Semkowicz, 1995; Ulicny, 1996), którzy mieszkali w granicach

Państwa Polskiego (w południowej jego części) oraz Królestwa Węgierskiego (w północnej jego części).

Pomimo, iż wiadomo jaką grupą etniczną są Łemkowie nie zdołano jednoznacznie ustalić pochodzenia badanej grupy. We współcześnie prowadzonych badaniach rozpatrywane są trzy najbardziej prawdopodobne teorie dotyczące ich pochodzenia:

- pierwsza dotyczy pochodzenia wołoskiego – ruskiego, czemu przychylni byli przede wszystkim etnografowie polscy Reinfuss (1990), a także Parczewski (1995). Ich zdaniem ludy, głównie wyznania prawosławnego, przemieszczające się z południa Europy łukiem Karpat, docierały do terenów górskich południowej Polski. Była to tzw. fala bałkańskich nomadów – Arumunów, ale również Rusinów, Albańczyków i Słowian. Za przyczynę wędrówki Wołochów z południa Europy uznaje się przede wszystkim brak paszy dla ich zwierząt, działania wojenne, mające miejsce w tym czasie oraz intensywny wzrost potęgi tatarskiej i tureckiej, który prawdopodobnie pchał lud pasterski ku spokojniejszej części Europy. Do Wołochów przyłączyła się najprawdopodobniej ludność rusińska, która z kolei chciała zamieszkać na ziemiach równinnych, urodzajnych, łatwych w uprawie. Jednakże zawirowania historyczne oraz wcześniej zasiedlone nizinne obszary Polski, uniemożliwiły im to. Dlatego też ostatecznie etniczna mieszanina, z której wywodzą się współcześni Łemkowie osiedla się na karpaccim pograniczu polsko-słowackim;
- druga teoria mówi o napływie przodków omawianej grupy z terenów dzisiejszej Ukrainy, czemu przychylny jest środowisko badaczy ukraińskich oraz polski historyk Halczak (2014). Naukowiec ten zaprzecza możliwości osiedlania się Wołochów w środkowej Europie z trzech powodów. Przede wszystkim teren górzasty pod względem nieurodzajnych gruntów i górskiego klimatu (długie, ostre zimy) był mało atrakcyjny rolniczo dla ludności z Półwyspu Bałkańskiego. Poza tym warunki życia w Beskidach i południowej Europie odbiegały od siebie, do czego zapewne nie byli przyzwyczajeni osadnicy. Ponadto, biedni wołoscy pasterze musieli by w czasie tak dalekiej wędrówki posiadać znaczącą siłę militarną, by móc przejść obcymi terytoriami aż do dzisiejszego Pogórza Karpacciego (Halczak, 2014). Natomiast za dowody świadczące o przybyciu Łemków z Ukrainy Halczak (2014) podał przede wszystkim pierwotne nazewnictwo grupy – Rusini, co jego zdaniem ma bezpośredni związek z Rusią Kijowską i ich greckokatolickim bądź prawosławnym wyznaniem. Za kolejny dowód uznał fakt, że Łemkowie posługują się cyrylicą, a dialekty oraz kultura materialna i duchowa wykazują podobieństwo do kultury ukraińskiej. Co ciekawe, historyczny teren Łemkowszczyzny przypomina „trójkąt”, „klin”, którym ludność zasiedlająca Karpaty miałyby się „wsunąć” ze wschodu. Rusini mogli kolonizować Łemkowszczyznę i Ziemię Preszowską, ponieważ na wiejskich obszarach Ukrainie występował wysoki przyrost naturalny, a tereny górskie nie stanowiły dla nich żadnej bariery, ponieważ byli przyzwyczajeni do długich i mroźnych zim;
- trzecia teoria jest uznawana za najmniej prawdopodobną, ponieważ jej podstawy są zbyt ograniczone, przez co nie można jej potwierdzić ani wykluczyć. Mówi ona o pochodzeniu Łemków od Białych (zachodnich) Chorwatów.

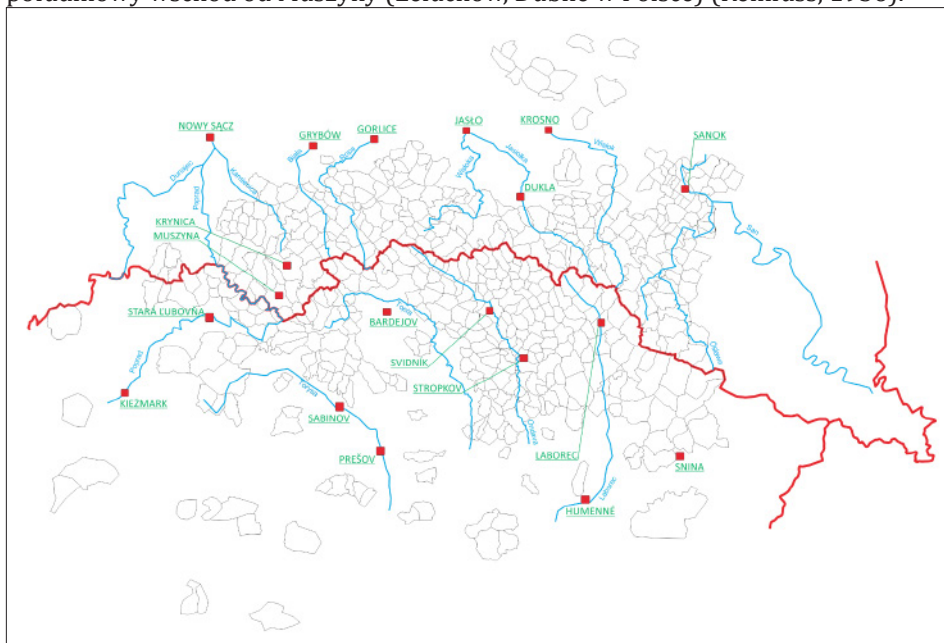
Środowisko naukowe nie zdołało wypracować jednoznacznego stanowiska w omawianej kwestii. Podobnie jest i z samymi Łemkami. Nie mniej jednak, bez

względu na to, która z omówionych wyżej trzech teorii jest prawdziwa, warto wyraźnie podkreślić, że grupa ta zaczęła kolonizowanie historycznego regionu łemkowszczyzny i Ziemi Preszowskiej już w XIII w., za pełną zgodą władz ówczesnie panujących. Z tych względów można ludność tą bez najmniejszych wątpliwości nazwać autochtonami, czyli tymi, którzy zasiedlili owe tereny jako pierwsi.

Gdzie współcześnie mieszkają łemkowie w Polsce i na świecie?

Pierwotnie łemkowie zamieszkują historyczny region łemkowszczyzny i Ziemi Preszowskiej, czyli pogranicze polsko-słowackie, a jego powierzchnia wynosił w przybliżeniu 10 tys. km² i rozciąga się na łącznej długości 150 km (ryc. 1). Za granicę zachodnią przyjmuje się rzeki Poprad i Dunajec, wschodnią wyznacza w Polsce linia poprowadzona przez szczyty Bukowicy i Wielkiego Działu (Reinfuss, 1936), na Słowacji są to rzeki Cirocha i Laborec (Sopoliga, 1995). Na północny łemkowszczyzna sięga do Pogórza Karpackiego, a na południe po słowacką Preszowszczyznę (Halczak, 2014).

Prócz wyżej opisanego spójnego terenu należy zapominać o wsiach leżących na wschód od Szczawnicy (Biała Woda, Czarna Woda, Jaworki, Szlachtowa) oraz na południowy wschód od Muszyny (Leluchów, Dubne w Polsce) (Reinfuss, 1936).

Ryc. 1. Obszar historycznej łemkowszczyzny i Ziemi Preszowskiej

Źródło: A. Banias, G. Suchanicz, M. Ptak, 2017.

Dwa ostatnie spisy powszechne ludności przeprowadzane w Polsce (tab. 1) i na Słowacji (tab. 2), dowodzą, że najwięcej łemków i Rusinów mieszka na opisywanym wcześniej pograniczu polsko-słowackim. Po stronie polskich Karpat, w województwach małopolskim i podkarpackim w 2011 r. były to 2 545 osoby (tab. 1),

a po stronie Karpat słowackich – 28 835 osoby (tab. 2), co sumarycznie daje liczbę 31 380 osób. Liczba Rusinów jest 10 razy większa niż Łemków.

Tab. 1. Liczba Łemków w Polsce według identyfikacji narodowo-etnicznej w województwach w 2002 i 2011 r.

Województwo	2002		2011	
	Lb.	%	Lb.	%
Dolnośląskie	3 084	52,6	4940	46,9
Małopolskie	1 584	27,0	2253	21,4
Lubuskie	791	13,5	1566	14,9
Podkarpackie	147	2,5	291	2,8
Zachodnio-pomorskie	66	1,1	338	3,2
Wielkopolskie	44	0,8	167	1,6
Pomorskie	39	0,7	207	2,0
Mazowieckie	30	0,6	268	2,5
Śląskie	20	0,3	126	1,2
Kujawsko-pomorskie	16	0,3	32	0,3
Warmińsko-mazurskie	13	0,2	212	2,0
Opolskie	10	0,2	29	0,3
Podlaskie	7	0,1	50	0,5
Łódzkie	6	0,1	26	0,2
Lubelskie	5	0,1	17	0,2
Świętokrzyskie	1	0	12	0,1
Suma	5 863	100,0	10 531	100,0

Źródło: A. Baniias, 2019

Porównując dwa ostatnie dostępne spisy powszechne, zarówno w Polsce, jak i na Słowacji, obserwowalny jest wzrost ludności deklarującej przynależność do grupy łemkowskiej i rusińskiej (tab. 1, tab. 2). Najprawdopodobniej z każdym rokiem rośnie samoświadomość Łemków. Modnym staje się poszukiwanie własnych korzeni i odnajdywanie dawnych tradycji.

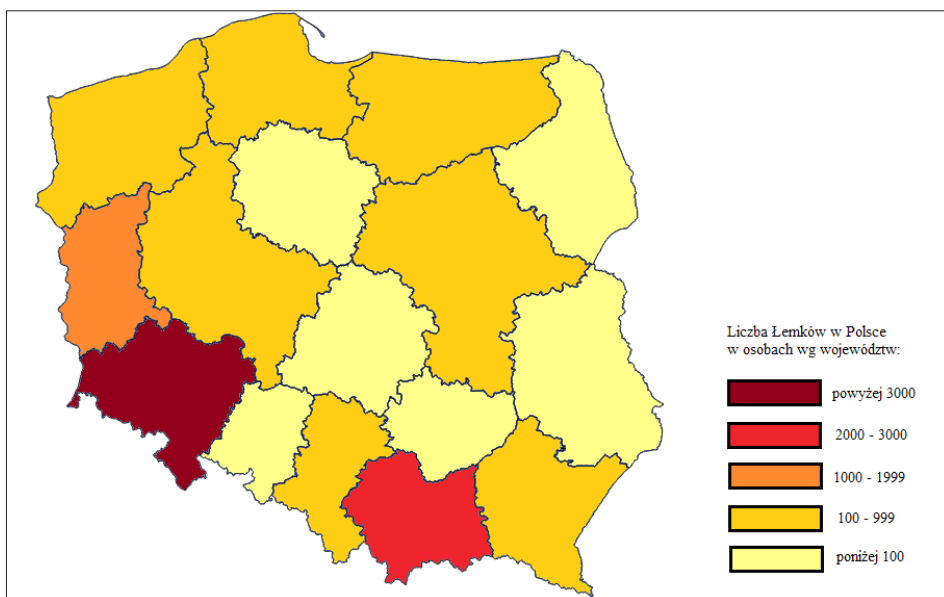
Tab. 2. Liczba Rusinów na Słowacji według identyfikacji narodowo-etnicznej w krajach w 2001 i 2011 r.

Kraj	2001		2011	
	Lb.	%	Lb.	%
Prešovský	21 150	87,4	28835	86,1
Košický	2 001	8,3	3076	9,2
Bratislavský	526	2,2	880	2,6
Banskobystrický	148	0,6	186	0,6

Žilinský	129	0,5	182	0,5
Trenčiansky	87	0,4	116	0,3
Nitriansky	85	0,4	3987	11,9
Trnavský	72	0,3	104	0,3
Suma	24 201	100,0	33 482	100,0

Źródło: A. Banias, 2019

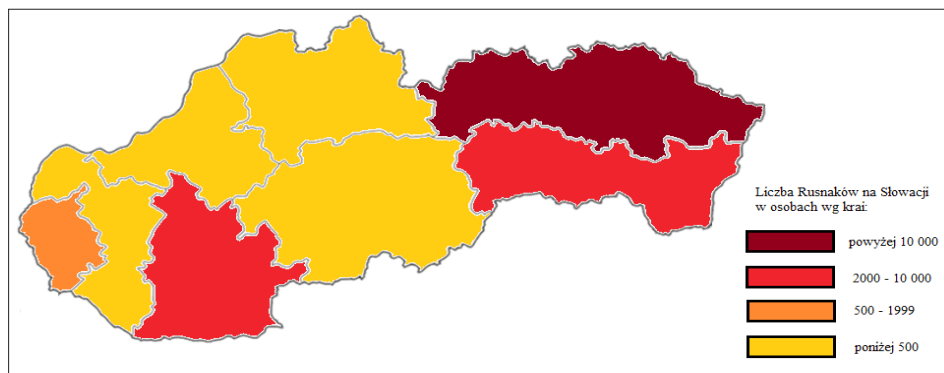
Rozmieszczenie ludności łemkowskiej w Polsce przede wszystkim jest widoczne na ziemiach autochtonicznych, czyli historycznej Łemkowszczyźnie oraz w miejscach, gdzie zostali przesiedleni podczas Akcji „Wisła”. Są to województwa: małopolskie, podkarpackie oraz głównie dolnośląskie i lubuskie. Województwo zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie również wiąże się z przesiedleniami – częściowo ludności łemkowskiej oraz ukraińskiej. Najmniej Łemków mieszka w województwach: opolskim, świętokrzyskim, lubelskim, łódzkim i kujawsko-pomorskim. Natomiast województwa: śląskie, mazowieckie i wielkopolskie przyciągają Łemków wysoką urbanizacją i związanym z tym dostępem do uczelni wyższych oraz pracy (ryc. 2).

Ryc. 2. Liczba łemków w Polsce w osobach według województw w 2011 r.

Źródło: A. Banias, 2019

Najwięcej ludności rusińskiej na Słowacji jest w krajach preszowskim i koszyckim oraz w regionach, w których ludność może pozyskać wykształcenie bądź pracę np. kraj nitrzański (ryc. 3). Warto również dodać, że Rusini słowaccy nie ulegli tak silnemu rozproszeniu jak Łemkowie po stronie polskiej. Okres II wojny światowej i późniejszy okres komunizmu odcisnął piętno na wszystkich mniejszościach znajdujących się w Europie Wschodniej, w tym na Łemkach. Jednak to Łemkowie z Polski ulegli najsilniejszemu rozproszeniu.

Ryc. 3. Liczba Rusinów na Słowacji według krajów w 2011 r.

Źródło: A. Banias, 2019.

Nie można również zapomnieć o łemkowskich diasporach poza granicami Polski i Słowacji. W 1944 r. władze komunistycznej Polski zawarły z Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką umowę, na mocy której wystąpiła wymiana ludności. W latach 1944–1946 wyjechało z Polski na radziecką Ukrainę około 95 tys. Łemków (Halczak, Dudra, 2013; Halczak, 2014; Pisuliński, 2017). Natomiast w 1946 r. z ówczesnej Czechosłowacji w tym samym kierunku wyjechało około 12 tys. osób (Halczak, 2014). Przesiedlenie to w znacznej mierze miało charakter dobrowolny, jednak należy pamiętać, że odniosło zakładany efekt w wyniku prowadzonej propagandy. Odnotowano również przypadki, gdzie ludność łemkowska uciekała przed wysiedleniem, opuszczała wsie, chroniła się w górach, byle uniknąć wyjazdu. Jednak wojska wspomagane przez siły policyjne, skutecznie temu przeciwdziały (Šmigel, 2007; Šmigel, 2009). Współcześnie na Ukrainie Łemkowie zasiedlają przede wszystkim takie obłastie jak: lwowska, tarnopolska i iwano-frankowska. Poza nimi wyróżnić można jeszcze kilka regionów, gdzie odnaleźć można ich skupiska. Są nimi: Zagłębie Donieckie, okolice Połtawy, Mikołajewa i Odessy. Miejscowości te przyciągnęły osadników przede wszystkim ze względu na pracę. Zdaniem niektórych badaczy ukraińskie Zakarpacie jest miejscem, gdzie Łemkowie są ludnością rdzenną (Halczak, 2014).

W Europie można również odnaleźć Łemków na Bałkanach, a dokładniej mówiąc w Serbii, Chorwacji, Bośni i Hercegowinie. W serbskiej Wojwodinie podczas spisu powszechnego z 2011 r. zadeklarowało narodowość rusińską 13 298 osób, w okolicach chorwackiego Sremu – 1 936 osób, a w Bośni i Hercegowinie – 133 osoby. We wszystkich trzech państwach działają liczne organizacje rusińskie lub ukraińskie, podtrzymujące kulturę grupy (Halczak, 2014).

Ostatnimi miejscami, gdzie w środowisko łemkowskie dba o zachowanie swojej tożsamości są Kanada i Stany Zjednoczone. W kilku ośrodkach Ameryki Północnej omawiana społeczność cyklicznie się gromadzi. Są nimi kanadyjskie Toronto, Kitchener w Ontario oraz Saskatchewan. W USA: Ellenville w stanie Nowy Jork, Nowy Jork, Higganum w stanie Connecticut oraz Minneapolis w stanie Minnesota. Literatura przedmiotu podaje, iż w Ameryce Północnej zamieszkuje ok. 2 tys. osób deklarujących się Rusinami (Best, 2012).

Czym charakteryzuje się kultura łemków?

Jak powszechnie wiadomo mniejszość odróżnia się od społeczeństwa większościowego pewnymi wyraźnymi cechami kulturowymi i społecznymi. Są nimi: szeroko rozumiana kultura, język, religia, odrębność etniczna, czasami miejsce zamieszkania bądź pochodzenia. Poczucie mniejszości najczęściej jest wyrażone przez kilka charakterystycznych cech, takich jak: wielkość grupy względem innej, odrębność, czyli zespół specyficznych właściwości np. językowych, religijnych czy nawet styl życia. Mniejszość posiada również silną świadomość swojej odrębności, dodatkowo zakres i stopień podporządkowania się większości oraz stopień zorganizowania grupowego (Babiński, 2004).

Prowadzone przez autorkę badania ankietowe jednoznacznie wykazały, że trzema najistotniejszymi czynnikami wpływającymi na odrębność kulturową łemków w Polsce są: religia – 93,33%, tradycje/obyczaje – 66,67% oraz język – 68,89%, w dalszej kolejności były by nimi: święta kultury łemkowskiej, strój, a nawet jak podają respondenci – historia (literatura). Dużo rzadziej respondenci odpowiadali, że łemków wyróżnia: miejsce pochodzenia, a ściślej mówiąc góry; elementy stroju takie jak krywulka; konkretne święta lub tradycje obchodzone w cerkwi lub domu np. Jordan; wiązanie łyżek po wieczerzy wigilijnej siankiem spod obrusa oraz umieszczanie pod stołem wigilijnym ciężkich metalowych przedmiotów z gospodarstwa rolnego (tab. 3).

Tab. 3. Czynniki wyróżniające kulturę łemkowską w Polsce według respondentów w 2017 r.²

Co wyróżnia kulturę łemkowską?	[Lb.]	[%]
religia	42	93,33
tradycje/obyczaje	30	66,67
język	31	68,89
święta kultury	30	66,67
strój	7	15,56
historia	20	44,44
inne	10	22,22

Źródło: A. Baniias, 2019

Kultura łemków to również ich dziedzictwo materialne i duchowe. W krajobraz historycznej łemkowszczyzny wpisane są malownicze cerkwie, włączone w powszechnie znany Szlak Architektury Drewnianej. W wielu z nich wciąż odprawiane są msze z udziałem badanej grupy, gdzie nie tylko można zobaczyć unikatowy trójdzielny charakter budowli, ale również wyjątkowe wnętrza z niepowtarzalnymi ikonostasami. Co ciekawe cerkwie te docenione zostały przez kapitułę Światowego Dziedzictwa UNESCO – pięć z nich zostało wpisane na oficjalną listę: Kwiaton, Brunary, Owczary, Powroźnik oraz Turzańsk (whc.unesco.org).

² Ankietowani udzielali odpowiedzi wielokrotnie, dlatego wyniki nie sumują się do 100%.

Krajobraz Łemkowszczyzny poza cerkwiami nasycony jest również licznymi kapliczkami przydrożnymi z podobiznami świętych i kamiennymi krzyżami. Widnieje na nich często data powstania lub nazwisko fundatora. Ciekawym jest daczego owych kapliczek i krzyży jest tak wiele – Łemkowie wznosili je z trzech powodów: w miejscach, gdzie ktoś zmarł; w intencji fundatora, który nadsyłał fundusze najczęściej z emigracji „zza wielkiej wody”; w miejscach gdzie straszło.

Nie można zapominać, że kultura duchowa grupy była tak samo silnie rozbudowana, jak i materialna. Poza tym, że Łemkowie słynęli z wyrabiania mazi, łyżek, wiklinowych koszyków, charakterystycznych kapeluszy, krywulek, gorsetów i innych, to również byli przy tym bardzo przesądni. Pomimo, że ich wierzenia religijne kształtowały cały kalendarzowy rok, to świat magii, zjaw i tzw. zabobonów towarzyszył im na co dzień. Na przykład w miejscowości Berest nieopodal Krynicy, gospodarza nie mogło spotkać nic gorszego, jak wejście żaby do obory. Płaz ten przynosił olbrzymie nieszczęście, powszechnie wiadomym było, że zaraz wydarzy się coś niespodziewanego, co nie będzie sprzyjało całej rodzinie. Innym ciekawym przykładem może być miejscowość Izby, gdzie po dziś dzień wierzy się w tzw. uroki. Dorośli, dzieci, a nawet zwierzęta mogą rzucić na kogoś urok, by dana osoba czuła się słabo, miała mroczki przed oczami, zalewały ją poty. Wpływ sił magicznych można zdjąć z chorego modląc się, wypowiadając odpowiednie słowa, a także poprzez kruszenie chleba na wodę, zapalek bądź rozżarzonych węglików z pieca.

Wiele można by było pisać o łemkowskiej kulturze, jest ona silnie rozbudowana i powszechnie kulturowana w środowisku. Jednak najłatwiej się z nią zapoznać poprzez święta kultury łemkowskiej, które opisane zostaną w kolejnym podrozdziale.

Jaką Łemkowie wyznają religię?

Pomimo iż zarówno Łemkowie, jak i Polacy są wyznawcami religii chrześcijańskiej, to charakteryzuje ich różnica polegająca na rodzaju wyznania – rzymskokatolickie, greckokatolickie lub prawosławne. Już na samym początku należy podkreślić, iż Łemkowie posiadają silną odrębność religijną, która wiąże się bezpośrednio z odrębnością od sąsiadów Polaków – rzymskich katolików. Ma ona związek przede wszystkim z inną tradycją liturgiczną (przez niektórych określaną jako wschodnią), co za tym idzie związanym z nią kalendarzem cerkiewnym, obrzędowością, brakiem celibatu, odmienną architekturą świątyń, ich wystrojem, a nawet językiem samej liturgii.

Wśród Łemków dominuje w przeważającej części wyznanie greckokatolickie lub prawosławne, choć zdarzają się również wyznawcy kościoła rzymskokatolickiego, Świadkowie Jehowy, a nawet pojedyncze przypadki osób deklarujących się jako ateści. Na historycznym terenie Łemkowszczyzny dominuje: Ukraiński Kościół Greckokatolicki i Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Co ciekawe, dla porównania na Słowacji: Słowacki Kościół Greckokatolicki i Kościół Prawosławny Ziemi Czeskich i Słowackich. Łemkowie oraz Rusini są odrębni (od grup większościowych, zarówno w Polsce, jak i na Słowacji), ponieważ formalnie od momentu zasiedlenia badanego regionu, przynależą do kościołów tradycji bizantyjskiej. Kościoły te zostały, wyodrębnione i podzielone lub oddzielone od siebie w wyniku różnych procesów historycznych.

Co ważne, omawiany obszar został nie tylko podzielony pomiędzy grekokatolików a prawosławnych, ale te dwa kościoły dzielą teren na cztery terytorialne zasięgi czterech pozornie podobnych kościołów, które różnią się od siebie zwierzchnictwem, kalendarzem liturgicznym, językiem liturgii, a nawet sygnaturą. Nad kościołem grekokatolickim w Polsce, podobnie jak w przypadku rzymskokatolickiego, zwierzchnictwo sprawuje Biskup Rzymu, czyli współcześnie Papież Franciszek, a nad kościołem prawosławnym Arcybiskup Sawa Hrycaniak, Metropolita Warszawski i całej Polski.

Łemkowie zamieszkujący historyczny region Łemkowszczyzny zadeklarowali się aż w 54% grekokatolikami, w 30% wyznawcami prawosławia, a w 8% rzymokatolicyzmu (Banias, 2019). Najważniejszymi świętami cerkiewnymi dla badanej grupy jest Boże Narodzenie oraz Wielkanoc, które podobnie jak u rzymokatolików są powszechnie uznawane za najważniejsze wydarzenia kalendarza kościelnego. Należy jednak podkreślić, że odbywają się one zgodnie z kalendarzem juliańskim, czyli np. gdy Polak obchodzi święto Trzech Króli, Łemko zasiada do stołu wigilijnego.

Ciekawym wydaje się również fakt, że Łemkowie przy sakramencie Chrztu Świętego bierzmują swoje dzieci, a kapłani mogą mieć żony i potomstwo. Zniesienie celibatu obowiązuje jedynie w tym przypadku, gdy mężczyzna zdecyduje się założyć rodzinę przed święceniami kapłańskimi. Jeśli tego nie uczyni musi pozostać w celibacie, podobnie jak księża rzymskokatolicy.

Jakim językiem posługują się Łemkowie?

Jak podaje literatura (Duć-Fajfer, 2018, s. 1–2) „język łemkowski to etnolekt wspólnoty etnicznej Łemków – Rusinów, zaliczany do języków wschodniosłowiańskich, o cechach pogranicznych – z licznymi elementami zachodnio- czy południowosłowiańskimi, wpływami węgierskimi, rumuńskimi, ale też z zachowanymi komponentami cerkiewno-słowiańskimi. Tradycja zapisu tekstów ruskich o cechach lokalnych, łemkowskich sięga XVI w. Zapisywano je graficznie według zasad przyjmowanych dla języków ruskich, z historycznymi modyfikacjami. Pierwszy manifest odrębności łemkowskiego języka (besidy) od pozostałych ruskich opublikowany był w 1871 r. Od roku 1911 zaczęto regularnie publikować w tym języku czasopisma i książki. W okresie międzywojennym (1934–1938) nauczano w szkołach na Łemkowszczyźnie w języku łemkowskim. Proces ten wznowiono dopiero w 1991 jako nauczanie języka łemkowskiego – ojczystego dla Łemków – stanowiącego przedmiot nadobowiązkowy w systemie szkolnym. Aktualnie język ten rozwija się w co najmniej dziewięciu sferach funkcjonalnych (w innych występuje sporadycznie). Ma status języka mniejszościowego w Polsce”.

W Polsce istnieje również możliwość nauki języka łemkowskiego w szkołach i, choć wprowadzono ją w 1991 r., nie wszyscy Łemkowie z niej skorzystali. Jest ona traktowana jako zajęcia nadobowiązkowe (Nijakowski, Łodziński, 2003), więc tylko chętni, świadomi rodzice zapisują na nią swoje pociechy. Język łemkowski można również zdawać na egzaminie dojrzałości jako przedmiot dodatkowy, język mniejszości etnicznej na poziomie rozszerzonym (ske.gov.pl). Choć nie cieszy się on dużym zainteresowaniem, rokrocznie nieliczni uczniowie przystępują do niego.

Gdzie spotkać żywą kulturę łemkowską?

Można opisywać kulturę Łemków, podawać kolejne przykłady i liczyć, że w wyobraźni czytelnika ukształtuje się prawidłowy obraz społeczności łemkowskiej. Jednak według autorki powinno się doświadczyć bezpośredniego lub pośredniego spotkania z Łemkowszczyzną.

Pośrednio zastąpić mogą to liczne książki, łemkowskie gazety, internet, ale jak w stosie informacji dotrzeć akurat do tych, które są istotne? Dlatego też autorka szczególnie poleca kontakt bezpośredni z samymi Łemkami. W spotkaniach z kulturą łemkowską pomogą wyspecjalizowani pracownicy, dzięki czemu zaaranżować je można jako bardzo interesujące i wartościowe lekcje terenowe.

Pierwszym miejscem godnym zainteresowania jest Zagroda Maziariska, znajdująca się w malowniczej miejscowości Łosie w powiecie gorlickim. Zespół kilku oryginalnych łemkowskich budynków został zaaranżowany tak, by pokazać nie tylko charakterystykę dawnych mieszkańców wsi – maziarzy (najbogatszych Łemków na całej Łemkowszczyźnie), ale również przekazać odbiorcy praktyczną wiedzę z zakresu tradycyjnego rzemiosła. W zagrodzie odbywają się warsztaty dla dzieci i młodzieży, np. z robienia krajek, ludowych printów, lalek motanek i wielu innych (muzeum.gorlice.pl). Dodatkowo, owe miejsce graniczy z zabytkową cerkwią, która włączona w Szlak Architektury Drewnianej jest otwarta dla zwiedzających od początku lipca do końca września.

Drugim podobnym, równie ciekawym miejscem jest Łemkowska Zagroda Edukacyjna przy gospodarstwie agroturystycznym „Dziubyniłka” w Gładyszowie (dziubynilka.pl). Stanowi ona rekonstrukcję tradycyjnej zabudowy łemkowskiej, składającej się z chyży, spichlerzy, oryginalnych młynów wiatrowych, pojedynczej studni z żurawiem oraz kieratu. Oferuje zajęcia dla dzieci, młodzieży i dorosłych z zakresu obróbki lnu, łemkowskiej kuchni, wyrobu łyżek i gontów oraz wielu innych.

W powiecie krośnieńskim, w miejscowości Zyndranowa, odnaleźć można nie wielkie Muzeum Kultury łemkowskiej, które przez lata gromadziło dziedzictwo kulturowe Łemkowszczyzny. Zostało utworzone w 1968 r. i poza interesującymi elementami omawianej grupy gromadzi również pamiątki z obu wojen światowych, pozostałości po ludności żydowskiej (dom i potrzaskane macewy), i sporych rozmiarów rzeźby, które są efektem organizowanych tutaj plenerów rzeźbiarskich (zyndranowa.org).

Poza stałymi muzeami, skansenami i zagrodami na terenie naszego kraju odbywają się cztery cykliczne wydarzenia kulturalne gromadzące corocznie Łemków i ukazujące ich kulturę. Są nimi: Łemkowska Watra w Zdyni (powiat gorlicki), Łemkowska Watra na Obczyźnie (Michałów w powiecie lubińskim), Łemkowska Watra w Ługach (powiat strzelecko-drezdeński) oraz Kermesz w Olchowcu (powiat krośnieński).

Najważniejszym spośród wszystkich wydarzeń jest Łemkowska Watra w Zdyni, która prezentuje tradycje grupy zarówno z Polski, jak i ze świata (watradynia.pl). Po raz pierwszy zapłonęła w 1983 r. i tak odbywa się w każdy przedostatni weekend lipca w piątek, sobotę i niedzielę. Festiwal ten to przede wszystkim koncerty dzienne i nocne. W 2019 r. w tym wydarzeniu uczestniczyło 40 zespołów z Polski, Słowacji, Ukrainy oraz Serbii. Ponadto, miejsce mają imprezy towarzyszące, takie jak: Spartakiada – zmagania sportowe, Majsternia – warsztaty ludowego rękodzieła,

Watrocзка – zabawy i konkursy dla najmłodszych, spotkania literackie, wystawy fotografii, pokazy filmów, a nawet gry w terenie. Podczas Watry wybierani są również Miss, Mister lub Najlepsza Para Łemkowyny. Watra posiada swojego niepowtarzalnego ducha, którego odnaleźć można w krótkich relacjach filmowych organizatora imprezy – Zjednoczenia Łemków („Łemkowie to My”, 10.01.2010 r.).

Czy znamy jakiegoś Łemka?

Najłatwiej jest uczyć, podając jakiś punkt odniesienia, zarówno w przestrzeni, jak i w życiu codziennym. Uczniowie zdecydowanie łatwiej zapamiętają przedstawione informacje, jeśli przedstawi się im kogoś lub coś, co jest dla nich realne i powszechnie znane. Łatwiej więc będzie im posiadać wiedzę, jeśli będą ją mogli przypisać danej jednostce, żyjącej współcześnie bądź takiej, która żyła w przeszłości, ale jest powszechnie znana.

Dobrym przykładem może być osoba Igora Herbuta, wokalisty zespołu LemOn, pochodzącego z województwa dolnośląskiego z niewielkiej miejscowości Przemków³. Dziś znany w polskiej popkulturze artysta, niegdyś członek łemkowskiego zespołu Nadija, nie ukrywa swojego pochodzenia. To ono właśnie pomogło się mu wyróżnić w precastingu do programu talent show „Must be the music”, który to przeszedł pomyślnie.

Inną znaną osobą jest nieżyjący już Epifaniusz Drowniak, funkcjonujący w polskiej kulturze pod pseudonimem Nikifor Krynicki. Malarz, przedstawiciel prymitywizmu, którego jeszcze pół wieku temu spotkać było można na krynickim deptaku. Niegdyś niedoceniony, dziś sławny przedstawiciel środowiska artystów w Polsce i na świecie. Największą kolekcję jego prac odnaleźć można w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu oraz w Muzeum Nikifora – Willi Romanówka w Krynicy Zdroju. Warto wspomnieć również, że reżyser Krzysztof Krauze w 2004 roku nakręcił film fabularny dotyczący tego artysty.

Kolejna osoba, która z pewnością znana jest polskiej młodzieży to bez wątpienia światowej sławy przedstawiciel amerykańskiego pop-artu Andy Warhol. Nie sposób opowiadać o jego twórczości, warto wspomnieć jednak, że był z pochodzenia Rusnakiem, czego dowodem może być Muzeum Sztuki Nowoczesnej jego imienia w słowackich Medzilaborcach.

Poza przedstawionymi wyżej trzema osobami dla geografów ciekawa może być również postać znanego polskiego geografa Rodiona Antoniego Mochackiego, który wykładał na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz na obecnym Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Profesor był autorem licznych prac naukowych, map oraz współautorem licznych podręczników szkolnych.

3 Wśród Łemków mieszkających na zachodnich ziemiach Polski popularne jest powiedzenie – „Przemków, stolica Łemków”.

Podsumowanie

Trudna historia mniejszości sprawiła, że zostali oni rozsiani po Polsce, Słowacji, Ukrainie, Serbii, Chorwacji, Bośni i Hercegowinie, Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Wszędzie, gdzie znajdują się Łemkowie podtrzymywana jest ich kultura. Najliczniej zamieszkują na Słowacji, Ukrainie oraz w Polsce. Jednak teren, gdzie byli autochtunami to historyczna Łemkowszczyzna i Ziemia Preszowska. Pochodzenie Łemków po dziś dzień nie jest jednoznacznie wyjaśnione, lecz najbardziej prawdopodobne są dwie teorie: pierwsza wywodząca ich spośród Wołochów, druga spośród Ukraińców. Kultura łemkowska to szereg elementów, na które składa się to co materialne i duchowe. Cerkwie, kapliczki i krzyże przydrożne, chyże, tradycyjne rzemiosło, strój, ale także religia, język, muzyka, festiwale. Zarówno w Polsce, jak i na Słowacji odnaleźć można miejsca, które odtwarzają omawianą kulturę, pokazują jej historię i uczą o jej wyjątkowości. Świadomy nauczyciel geografii w łatwy sposób może wpleść, pozornie nieistotny, a społecznie bardzo ważny temat mniejszości etnicznej w prowadzone przez siebie lekcje, zarówno te odbywające się w szkole, jak i poza nią.

Literatura / References

- Babiński, G. (2004). Mniejszości. W: B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Banias, A. (2019). *Tożsamość Łemków po polskiej i słowackiej stronie Karpat*. Praca doktorska. Kraków.
- Best, P. (2009). Łemko-Sojuz USA i Kanady. W: B. Halczak (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Tom II. Zielona Góra – Słupsk: Wydawnictwo Edytor.
- Czajkowski, J. (1995). Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych. W: J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Duć-Fajfer, O. (2018). *Zasady latynizacji alfabetu łemkowskiego*. <http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/latynizacja/lemkowski.pdf> (dostęp: 12.10.2019)
- dziubynilka.pl (dostęp: 01.01.2020 r.)
- Encyklopedia Powszechna PWN* (1997). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. (2015). Warszawa: GUS.
- Halczak, B., Dudra, S. (2013). *Tożsamość narodowa Łemków*. Gorlice: Zjednoczenie Łemków.
- Halczak, B. (2014). *Dzieje Łemków. Od średniowiecza do współczesności*. Warszawa: TYRSA.
- Konečný, S. (2015). *Nacrt dejin karpatských Rusinov*. Presov: Presovska Universiteta.
- Łemkowie to My. <https://www.youtube.com/watch?v=5ZlixU-0v9M>. (dostęp: 10.01.2010 r.)
- Michna, E. (2004). *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczy Słowiańszczyzny wschodniej i zachodniej. Ruch Rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- muzeum.gorlice.pl (dostęp: 01.01.2020 r.)
- Nijakowski, L., Łodziński, S. (2003). *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. Informator 2003. 2003*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

- Parczewski, M. (1995). Geneza Łemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych. W: J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Pawłowski, E. (1965). *Nazwy miejscowe Sądecczyzny*. Tom 1. Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Pisuliński, J. (2017). *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*. Rzeszów: Libra.
- Przyboś, K. (1995). Dzieje Karpat Polskich. W: J. Warszyńska (red.), *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Reinfuss, R. (1936). Łemkowie. *Wierchy. Rocznik Poświęcony Górom i Góralszczyznie*, 13.
- Reinfuss, R. (1990). *Śladami Łemków*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
- Semkowicz, W. (1995). *Polacy i Słowacy w dziejowym stosunku*. Kraków: Nakładem Sekcji Słowackiej Towarzystwa Słowackiego w Krakowie.
- ske.gov.pl (dostęp: 01.01.2010 r.).
- Šmigel, M. (2007). Łemkowscy uchodźcy na Słowacji (1945–1946). W: S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Legnica-Zielona Góra: Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca „Kyczera”.
- Šmigel, M. (2009). Łemkowscy uchodźcy na Słowacji (1946): zbiorowe ucieczki na terytorium słowackie, internowanie w Strazskom i deportacja. W: S. Dudra, B. Halczak, I. Betko, M. Smigel (red.), *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Tom II. Zielona Góra–Słupsk: Drukarnia Wydawnictwo „Druk-Ar”.
- Sopoliga, M. (1995). Granice i główne cechy kultury Łemków w południowo-wschodniej Słowacji. W: J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Ulicny, F. (1996). Zaciątki Rusinów na Slovensku. W: M. Parczewski (red.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Rzeszów: Mitel.
- watradydia.pl (dostęp: 01.01.2020 r.).
- whc.unesco.org (dostęp: 01.01.2020 r.).
- zyndranowa.org (dostęp: 01.01.2020 r.).

Notka biograficzna o autorze: Anna Barnat, dr. Zainteresowania: Region łemkowszczyzna, szkolnictwo łemków, osadnictwo łemkowskie.

Biographical note of author: Anna Barnat, Ph.D. Interests: Lemkos region, Lemkoseducation, Lemkoscolonization.

e-mail: baniaska@gmail.com